

Az európai Antarktisz. Tudomány és stratégia Skandináviában és a Brit Birodalomban

Peder Roberts, a Strasbourgi Egyetem és a Stockholmban székelő Királyi Technológiai Intézet sarkvidékkutatással foglalkozó munkatársa 2011-ben publikálta *Az európai Antarktisz* címet viselő művét, amely a könyv- és folyóirat-szerkesztéssel foglalkozó *Palgrave Macmillan* kiadó gondozásában jelent meg New Yorkban. A szerző a Stanford Egyetemen 2010-ben megvédett doktori disszertációjának¹ átdolgozott változatát adta ki önálló kötet formájában, s írásában a Déli-sarkvidék „meghódításáért” zajló küzdelem európai vonatkozásai közül a Brit Birodalom, Svédország és Norvégia antarktisi szerepvállalását vette vizsgálat alá az 1800-as évek végétől kezdődően egészen az 1959-es Antarktisz-szerződés megkötésének időszakáig.² Roberts nem a témakör történelmi összefoglalására, s nem is a messzi déli kontinensre indított korabeli tudományos expedíciók eseménytörténetének leírására helyezi a hangsúlyt 266 oldal terjedelmű munkájában, hanem a fent említett államok térségbeli stratégiai terveit és távlati elképzeléseit kívánja megismertetni az olvasóval – erre utal a könyv alcíme is. Ez a megközelítési mód önmagában véve is egyedi jelleget kölcsönöz a műnek, amelynek értékét tovább növeli, hogy kifejezetten kevés olyan szakirodalom létezik, amely részletesen és egymással is összevetve tárgyalná a kérdésben érintett országok déli-sarkvidéki tevékenységének mögöttes indítékait.

Az XIX. század alkonyán az Antarktisz igazi vonzerejét még nem a szárazföld mélyén, avagy a környező vizek kontinentális talapzatában rejtő-

1. ROBERTS, Peder: *A Frozen Field of Dreams. Science, Strategy and the Antarctic in Norway, Sweden and the British Empire, 1912–1952*. Doktori disszertáció, Stanford University, 2010.

2. Meg kell jegyezni, hogy a Brit Birodalom esetében az „európai” jelző úgy értendő, hogy a birodalmi Antarktisz-politika legjelentősebb döntéseit – természetesen – Londonban hozták meg. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert – amint az alább még szóba kerül – Nagy-Britanniának az impérium Európából nézve távoli, ám az antarktisi kontinenshez földrajzilag viszonylag közel található területeit (Ausztráliát, Új-Zélandot és a Falkland-szigeteket) is felhasználta déli-sarkvidéki céljai megvalósításához.

ző feltáratlan – és az adott körülmények között kitermelhetetlen – nyersanyagtartalmuk jelentették, hanem sokkal inkább a bálnavadászat, amely az északi tengereken folytatott ipari méretű halászat és az ottani cetállomány veszteség megtizedelése okán idővel egyre inkább a Déli-óceán területére helyeződött át. Eredendően mindhárom európai hatalom³ az új bálnavadászati lehetőségek feltérképezésének és kiaknázásának szándékával jelent meg az Antarktisz körzetében, eltérő lehetőségeik és világpolitikai befolyásuk miatt azonban a későbbiekben különböző módszerekkel közelítettek a Déli-sarkvidék felfedezésének folyamatához. Roberts hét nagy fejezetre osztotta fel a könyvet, s ezekben sorra veszi a vizsgált országok cselekedeteinek mozgatórugóit, valamint – s tulajdonképpen ez tekinthető egyik fő mondanivalójának – sarkvidéki kutatásaik fő attitűdjét, mégpedig az alapján, hogy a tudományos eredmények, a gazdasági sikeresség és az új területek felderítésének, illetve megszerzésének vágya közül melyik mekkora motivációs tényezőt jelentett az egyes államok számára.⁴

Az imént felsorolt összetevők természetesen szorosan összefüggnek egymással, a szerző azonban minden esetben komoly figyelmet fordított arra, hogy kiderüljenek a prioritások. Svédország 1901 és 1904 között Otto Nordenskjöld földrajztudós vezetésével egy átfogó tudományos programot is megvalósító expedíciót hajtott végre az Antarktisi-félsziget térségében; a kezdeti sikereket azonban később olyannyira megtörte egy, a britekkel közösen szervezett, ám az első világháború kitörésének következtében politikai és finansziális okokból leállított kutatóút elmaradása, hogy az ország ezt követően egészen 1945-ig nem is tett több kísérletet arra, hogy beleavatkozzon a jéggel borított kontinenst érintő ügyekbe. A főként tudományos vonalon mozgó svéd törekvések tehát még a valódi kibontakozásuk előtt zsákutcába jutottak, s így Stockholm végül sem a déli féltekén zajló bálnavadászatból, sem az Antarktisz politikai felosztásának folyamatából nem tudta kivenni a részét.

Ennek tükrében rendkívül érdekes, hogy a látszólag hasonló adottságokkal rendelkező, s a térségre elsősorban gazdasági területként tekintő Norvégia – amely már az 1890-es évektől kezdődően rendkívül aktívan bekapcsos-

3. Fontos megemlíteni, hogy Svédország és Norvégia 1905-ig perszonálunióban állt egymással, a két ország déli-sarkvidéki tevékenysége azonban bizonyos esetekben már ezt megelőzően is markánsan különválasztható.

4. Az 1959-es Antarktisz-szerződés megkötése előtt a Déli-sarkvidék különböző régióira Nagy-Britannia, Norvégia, Ausztrália, Franciaország, Új-Zéland, Chile és Argentína is bejelentett hivatalos területi követeléseket. Az egyezmény 1961-es hatálybalépésével – amely a d. sz. 60°-ától délre elterülő térséget nemzetközi státuszúvá nyilvánította, s amelyet az említett országok mindegyike aláírt – ezek a jogigények úgymond befagyaszott állapotba kerültek, kategorikusan azonban soha egyik érintett állam sem mondott le róluk.

lódott a bálnavadász-expedíciók szervezésébe – Nagy-Britannia mellett a bálnavadászati ipar vezető hatalmává vált a Déli-óceán térségein. A norvégok – egészen sajátos hozzáállással – a két világháború közötti időszakban bálna- és fókavadászati útjaikat egyidejűleg földrajzi felfedezéseket is eredményező, tudományos műveleteket (pl. hidrográfiai méréseket) végrehajtó felderítő vállalkozásokkal kombinálták, s több alkalommal hidroplánokat is magukkal szállítottak, hogy a levegőből fényképezhessenek addig ismeretlen antarktiszi régiókat. Ezeket az expedíciókat – amelyeknek túlnyomó részét 1926 és 1937 között Lars Christensen sandefjordi mágnás és hajótulajdonos patronálta – természetesen nem pusztán a tudományos kíváncsiság hívta életre. A norvég szakemberek – nem alaptalanul – az 1920-as évek második felétől kezdve egyre inkább úgy érzékelték, hogy Nagy-Britannia gyakorlatilag monopolizálni akarja a halászati jogokat az Antarktiszt körüli vizeken, s ezért arra a következtetésre jutottak, hogy gazdasági érdekeiket – márpedig Norvégia számára a bálnavadászat kiemelkedő jelentőségű az ipari ágazatok között – a leghatékonyabban egy saját déli-sarkvidéki „tartomány” megszerzése révén biztosíthatják.⁵ Roberts azt is kiemeli, hogy az egybekapcsolt bálnavadászati és felfedezőutak magánszemélyek által finanszírozott, sok esetben nacionalista jegyeket is magukon hordozó expedíciókat jelentettek, amelyek tevékenységét a norvég kormány meglehetősen passzívan szemlélte.⁶ Ezzel a kijelentéssel annyiban talán vitába lehet szállni, hogy Oslo inaktivitása csak látszólagos volt a kérdésben. A hivatalos norvég körök, akik az ország jól felfogott érdekéből a Nagy-Britanniával egyéb vonatkozásokban fennálló baráti kapcsolatok ápolását is szem előtt tartották, s ezért óvatos politikát folytattak, a nyilvánosság előtt nem támogathattak olyan – formailag privát – akciókat, amelyek a britek számára érdeksérelmeket okoztak a Déli-sarkvidék körzetében. Valójában azonban

5. Megjegyzendő, hogy a norvég törekvéseket végül siker koronázta. Habár Nagy-Britannia és Norvégia bálnavadászati kérdésekben komolyan rivalizált egymással a térségben, s kapcsolatukat az említett norvég expedíciók miatt a második világháborút megelőzően még antarktiszi területi viták is terhelték, az Egyesült Királyság – továbbá Ausztrália, Új-Zéland és Franciaország is – némi gondolkodást követően érvényesnek ismerte el a norvég kormány által 1939. jan. 14-én bejelentett – jogilag a korábbi felfedezőutakra alapozott – területi követelést, amely Dronning Maud-föld néven egy körülbelül 2,7 millió km²-t magába foglaló déli-sarkvidéki térségre terjedt ki a ny. h. 20° és a k. h. 45° között. A korábbi nézetkülönbségek miatt egyáltalán nem magától értetődő brit jóváhagyás legfőbb okának az számított, hogy a hitleri Németország 1939 elején váratlanul bekapcsolódott az Antarktiszt felosztásért zajló küzdelembe, s egy sikeres, légi fényképezéssel is egybekötött kutatóexpedíciót hajtott végre a norvégok által annektált régióban. Nagy-Britannia a németek felbukkanását követően úgy határozott, hogy Oslo pártjára áll a kérdésben.

6. ROBERTS, Peder: *The European Antarctic. Science and Strategy in Scandinavia and the British Empire*. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 53.

Norvégia az 1920-as évek végétől kezdődően számos alkalommal próbára tette London türelmét antarktiszi ügyekben, s lehetőségeihez mérten kormány szinten is akadályozni próbálta a hatalmas Brit Birodalom terjeszkedését a térségben.⁷

A kötetben tekintélyes részt képez a brit törekvések bemutatása is – ez nem is lehet másképp, hiszen Nagy-Britannia céljainak ismertetése nélkül az Antarktisszal kapcsolatos egyéb összefüggések a legtöbb esetben értelmezhetetlenné válnának. A szerző érzékletesen domborítja ki a különbséget a gazdasági megfontolásokból kiinduló, mégis lelkes, bár időnként kissé „véletlenszerűen” megnyilvánuló (de kifejezetten nagy eredményeket elérő) norvég „sarkvidéki nacionalizmus” és a hideg számításokon alapuló, összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségekkel és érdekérvényesítő képességgel rendelkező, már-már gépezetszerűen működő birodalmi Antarktisiz-politika között. Nagy-Britannia – a vizsgált időszakban hangsúlyozottan a halászati jogok felügyelete miatt – az egész óriási régióra saját érdekszférájaként tekintett, s csaknem az egész Déli-sarkvidék szétosztását tervbe vette a brit impérium különböző részei között; ennek megfelelően pedig létrehozta előbb a Falkland-szigeteki (1908), majd az új-zélandi (1923), végül pedig az ausztrál (1933) antarktiszi szektort is.⁸ Az államilag szervezett és finanszírozott brit expedíciók tudományos és felderítő műveleteiket nem kombinálták egyéb tevékenységekkel: szigorúan birodalmi érdekből folytatták kutatásaikat, abból a célból, hogy földrajzi felfedezéseik alapján – továbbá az ezekhez kapcsolódó kartográfiai és egyéb munkálatok révén – Öfelsége kormánya később jogilag is megalapozott területi követelést jelenthessen be a meglátogatott körzetekre.

Roberts a szakirodalom mellett különböző sarkvidékkutató intézetek és múzeumok anyagaira, korabeli svéd, angol és norvég sajtótermékekre, valamint levéltári forrásokra is nagy számban hivatkozik a könyvben. A szerző egyebek

7. Az 1930-as években több alkalommal is előfordult, hogy norvég felfedezők olyan zónákban is területeket derítettek fel (pl. az Ausztrál Antarktiszi Terület körzetében), amelyek a norvég kormány által is elismerten a Brit Birodalom érdekszférájába tartoztak. Oslo ezektől az eseményektől minden alkalommal azzal határolódott el, hogy magánszemélyek túlkapásának minősítette a történeteket. Azonban éppen a „tiltott zónákban” elért felfedezések miatt Norvégia egészen 1939-ig nem volt hajlandó hivatalosan elismerni a britek által 1933-ban létrehozott Ausztrál Antarktiszi Terület nyugati határvonalát, s ez éveken keresztül komoly feszültségforrást jelentett a két fél között.

8. Az így létrehozott szektorok (Falklandi-szigeteki Független Területek, Ross Független Terület, Ausztrál Antarktiszi Terület) a közigazgatási központok – azaz a Falkland-szigetek, Új-Zéland és Ausztrália – (fő)kormányzóinak joghatósága alá kerültek. Az Ausztrál Antarktiszi Terület (kb. 6 millió km²) egyébiránt önmagában véve a déli-sarkvidéki kontinens mintegy 42%-át foglalja magában. (MILLS, William James: *Exploring Polar Frontiers*. ABC Clio, Santa Barbara «California», 2003. 44.)

mellett a Norvég Királyi Levéltár (*Riksarkivet*), a londoni Nemzeti Levéltár (*The National Archives*), a Dél-afrikai Nemzeti Levéltár (*National Archives of South Africa*) és a Norvég Sarkkutató Intézet (*Norsk Polarinstitutt*) archiv dokumentumait használta fel műve elkészítéséhez. A kötet elején három térképvázlat segíti a tájékozódást a szóba kerülő antarktiszi és arktiszi⁹ földrajzi helyszínek között – igaz, ezek közül két képaláírás szerencsétlen módon felcserélődött. A jegyzetapparátus és a hivatkozások fejezetekre lebontva a könyv végén találhatóak; az irodalomjegyzéket hely- és tárgymutató egészíti ki. Mindent egybevetve *Az európai Antarktisz* tanulmányozása révén az olvasók minden igényt kielégítő, átfogó képet kaphatnak a tárgyalt kérdéskörrel. Az alkotást, amely mögött szemmel láthatóan rendkívül komoly kutatómunka húzódik meg, szakmabeliek és érdeklődők egyaránt haszonnal forgathatják: előbbiek számos új információt és saját kutatásaikat is segítő forrásbázist találhatnak benne, utóbbiak pedig egy nagy általánosságban véve ismeretlen téma érdekfeszítő és olvasmányos feldolgozásában merülhetnek el.

Lezárásként feltétlenül megemlítendő az írás történelmi csattanója is. A kötet ugyanis – mint korábban említettem – elsősorban a három európai állam közös eredetre visszavezethető, ám gyorsan különváló, eltérő prioritásokat követő és sok esetben egymás közötti viszályoktól is terhelt déli-sarkvidéki tevékenységről szól. A második világháborút követően azonban a korábbi riválisok a megváltozott világpolitikai környezetben egymásra találtak, s korábbi versengésük helyett hirtelenjében szilárd szövetség alakult ki közöttük. Az 1949–1952 között, immár a beköszöntő hidegháborús időszakban tevékenykedő közös norvég–brit–svéd Antarktisz-expedíció azaz a nyilvánosság előtt nem hangoztatott, ám mégis egyértelmű céllal indult útnak, hogy tudományos kutatásai révén kétségszűrést hozzon a Norvégia fennhatóságát az 1939-es királyi rendeletben annektált Dronning Maud-föld felett, mielőtt valamely kívülálló hatalom – Argentína, Chile, vagy esetleg a Szovjetunió – szemet vetne a némiképp bizonytalan hovatartozású területre...

Peder Roberts: *The European Antarctic. Science and Strategy in Scandinavia and the British Empire.* (Az európai Antarktisz. Tudomány és stratégia Skandináviában és a Brit Birodalomban.) Palgrave Macmillan, New York, 2011. 266 o.

Szalánczi József Krisztián

9. A könyvben röviden megjelenik Norvégia és Dánia korabeli területi vitája is Kelet-Grönland hovatartozásával kapcsolatban, amelynek kimenetele – a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság 1933-ban végül Dániának ítélte a területet – komoly hatást gyakorolt a későbbi norvég Antarktisz-politikára is.